

перед археологами у процесі вивчення історичного минулого нашого краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балагури Э.А. Фельшесвяч-Становская группа памятников эпохи поздней бронзы в Верхнем Потисье // СА. – 1969. – № 2.
2. Балагури Е.А. Нови бронзові скарби Закарпаття і питання про зв'язки населення Карпатського регіону в кінці II тис. до н.е. // Культура і побут населення Українських Карпат. – Уж., 1972. – С. 91–92.
3. Балагури Э.А. Исследование археологических памятников Закарпаття за годы Советской власти // SA. – XXIII-2. – 1975.
4. Балагури Э.А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке. – Киев, 1983.
5. Балагури Е.А., Бідзіля В.І., Пеняк С.І. Давні металурги Українських Карпат. – Ужгород: Карпати, 1978.
6. Березанська С.С. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи // Археологія. – 1971. – Вип. 2. – С. 3–9.
7. Бідзіля В.І. Скарб бронзових браслетів із Закарпаття // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 211–213.
8. Кобаль Й.В. Бронзове кладу Закарпаття // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: "Наукова думка", 1989. – С. 93–94.
9. Новикова Л.А. Западные связи северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы // СА. – 1976. – № 3. – С. 25–27.
10. Пеняк С.І., Шабалин А.Д. Олешниковские кладу бронзовых изделий // СА. – 1964. – № 2.
11. Потушняк Ф.М. Бронзовий скарб з с. Білки (Закарпатська обл.) // Археологія. – 1954. – Т. 9. – С. 142–144.
12. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971.
13. Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. – М., 1966.
14. Черных Е.Н. История металлургии Восточной Европы в позднем бронзовом веке. Автореф. дис. ... д.и.н. – М., 1972. – 45 с.
15. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. – 1978. – № 4. – С. 53–82.
16. Bernaković K. Hromadné nálezky z doby bronzové z územia na pravom brehu hornej Tisy (Zakarpatská oblasť USSR) // Stud. Zvesti Arheol. Ust. Slov. Akad. – Vied. 4. – Nitra, 1961. – S. 5–108.

Котигорошко В.Г.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ КУЛЬТУР ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.)

За останні роки в регіоні Верхнього Потисся були проведені значні дослідження латеноримського часу. Археологічна карта поповнилась значною кількістю раніше невідомих пам'яток, розкопки поселень і могильників склали солідні речові колекції і принесли добротні дані про архітектуру, планування селищ і поховальний звичай. Все це дозволяє у даний час в основних рисах створити концепцію історичного розвитку населення регіону в III ст. до н.е. – IV ст. н.е. взаємні очевидно зв'язані побудовань, що торкаються до того ж лише окремих частин Верхнього Потисся і не дають достатньо цілісного уявлення про етнокультурні процеси в регіоні вказаного часу.

Хронологічні рамки поставленої проблеми визначаються часом існування трьох взаємозв'язаних культур з єдиним субстратом: латенської, дакійської і культури карпатських курганів.

Виникнення латенської культури в регіоні обумовлене проникненням кельтів. Поява перших кельтських загонів відноситься до фази LT B2a¹, але лише з другої половини III ст. до н.е. можна говорити про наявність латенської культури, що представляла собою набіг пришлих племен і місцевого північнофракійського населення – носія кустановицької культури. Остання мала досить таки архаїчний вигляд і відома, головним чином, з курганних могильників у передгір'ях і долинних районах, і обмеженою кількістю поселень.

Сучасний стан проблеми проникнення і розселення кельтів у Карпатській котловині дозволяє говорити про декілька міграційних хвиль. Перші кельти проникають в ареал із нижньорейнських земель, вздовж Дунаю, у фазі LT B1². Вже у фазі LT B2a вони фіксуються поховальними комплексами у гирлі Драви³, Північно-Західній Трансильванії⁴ і Верхньому Потиссі.

Наступна хвиля, по всій ймовірності, приходить на період LT B2b, після походу кельтів у Грецію (280–277 рр. до н.е.)⁵. Частина учасників походу осідає у Малій Азії (Галатія), а останні, після програму в 277 р. до н.е., відходять у Трансильванію і просуваються на Північ аж до Верхнього Потисся, що підтверджується початком функціонування могильника Валалика Коштяни і рядом окремих поселень⁶. Осідання кельтів у Трансильванії приводить до широкого по-

ширення імітацій тетрадрахм Філіпа II і Олександра Македонського, тобто впровадження грецької монетної системи, з якою кельти познайомились в період перебування на Балканах.

Заключна хвиля переселення із заходу припадає на останні десятиліття II ст. до н.е. Ця міграція зв'язується із натиском на кельтів германських племен кінберів⁷, а також із зростаючою експансією Риму в глибинні райони подунайських земель.

Фази LT C1 – LT D1 – час найбільшої концентрації пам'ятників латенської культури Верхнього Потисся, вершина піднесення ремісничого виробництва. Цей період можна визначити як час занепаду воєнної активності кельтів, зростання економічного фактору в їхньому житті. Дійсно, серед багатющої колекції Галиш-Ловачки лише декілька процентів припадає на зброю, а решта – на продукцію місцевих ковалів – знаряддя праці, предмети побуту, прикраси⁸. Виробництво (ковальське, гончарне) набуло чітких рис товарного, розрахованого на широкого споживача. На середню якість ковальських виробів вказують дані металографічного аналізу знарядь праці Галиш-Ловачки⁹. Відсутність природно-наукових аналізів ковальських і ювелірних виробів із суміжних територій ускладнює вияв міжплеменних і регіональних зв'язків у рамках Карпатської котловини, а також центрів виробництва тих чи інших виробів, часу їх появи, шляхів поширення у сусідні області. Ось чому питання про наявність міжрегіональних зв'язків у більшій мірі вирішується нумізматичними даними, ніж археологічними. Співставлення місць знаходження монет говорить про належність окремих їх типів до певних суспільно-економічних одиниць¹⁰. Ймовірно, що ситуацію, яка склалася, відображає концентрація кельтських старожитностей: Середньодунайська, Саво-Дравська (середня і південна течія річок), Північно-Західно-Трансільванська і Верхньотиська. На економічні зв'язки Верхнього Потисся з цими регіонами і більш віддаленими областями вказують знахідки драхм Аполлонії і Діррахіума, тетрадрахм з о. Фасос¹¹, тетрастатера Лісімаха, золотого статера страдонницького типу¹², тетрадрахми Селевка I¹³, монет типу Медіешул-Ауріт і Гуші-Воврієшти¹⁴, македонських тетрадрахм і їх імітацій. До місцевої емісії, ймовірноше всього, можна віднести монети типу Птічія¹⁵.

Організоване товарне виробництво, наявність власної монетної системи передбачає існування купців-посередників у внутрішній і, перш за все, у міжрегіональній торгівлі. Економічне піднесення і занепад воєнної активності, відмова від воєнних походів, по всій ймовірності, приводить до зміни соціальної структури населення. Не виключено, що у II–I ст. до н.е. у зв'язку з вищепереліченими фак-

торами, з одного боку падає роль вождів, а з другого – підвищується в суспільному житті роль ремісничо-торгового прошарку.

Не менш важливе і складне питання про взаємовідносини місцевих і пришлого населення і долі участі в ремісничому виробництві субстрату. Археологічні джерела у цьому відношенні малочисельні. З більшою долею вірогідності, судячи по поховальним і житловим комплексам, можна говорити про наявність шлюбних відносин і лише здогадуватись про можливість участі якоїсь частини місцевого населення у ремісничому виробництві. Можна стверджувати, що корінне населення Верхнього Потисся, зберігаючи певну віддубленість, встановлює з кельтами стійкі господарські зв'язки, обов'язково необхідні як кельтам, так і північнофракійцям. Не меншу роль у цьому відношенні відігравали і спільні шлюби.

Загибель латенської культури у Верхньому Потиссі зв'язана з конкретними історичними обставинами, які відбувалися у Карпатській котловині.

На середину I ст. до н.е. на території Трансільванії створюється могутнє політичне об'єднання гето-даків на чолі з Бурбестією. Після розгрому кельтів у Подунав'ї вони проникають у Верхнє Потисся, де на важливих комунікаційних шляхах, а також поблизу солотвинського родовища солі виникає ряд їх городищ. Із них найбільшими політичними і економічними центрами були Земплінське та Малокопанське городища¹⁶.

Проникнення даків приводить до поширення дакійської культури, досить сильно латенізованої упродовж III–II ст. до н.е. Найбільш конкретно це знайшло відображення у технології ковальського і гончарного виробництва, на що однозначно вказує матеріал Малої Копані.

Сучасний стан вивчення пам'ятників рубежа н.е. дозволяє зробити наступні висновки: 1. Середина I ст. до н.е. – I ст. н.е. – період розвитку дакійської культури в регіоні, котра стала спадкоємицею кельтської цивілізації; 2. Вкорінення даків у етнічно споріднене середовище не зробило регресивного впливу на місцеву економіку. Продовжує існувати Ботарський металургійний район, на городищах (Земплін, Мала Копаня) діють ковальські, ювелірні і гончарні майстерні. У Солотвині видобувається сіль – один із важливих і дорогих харчових продуктів. Про широкі зв'язки із сусідніми і більш віддаленими регіонами Карпатської котловини свідчать монетні колекції городищ, куди входять монети різної чеканки і різних регіонів (римської провінції Галлія, імперії, Південно-Західної Словаччини, Трансільванії, Північної Югославії)¹⁷.

Низка дако-римських воєн початку II ст. н.е. (101–106 рр.) приводить до розгрому дакійської держави царя Децебала, куди, по всій ймовірності, входила і територія Верхнього Потисся, і занепаду дакійської культури.

Подальша етнокультурна історія Верхнього Потисся багато в чому визначається безпосередньою територіальною близькістю з імперією. Відносини, що склалися між населенням з обох боків лімесу, в значній мірі сприяли економічному піднесенню варварських земель, що знайшло своє відображення у наслідуванні взірцям римської матеріальної культури, і запровадженню передової технології виробництва. В свою чергу, це відбилось і на соціальній структурі верхньотиських племен. У II ст. н.е. вони формують культуру карпатських курганів – останній етап розвитку північнофракійців у регіоні.

Вже в кінці століття у них відбувається значне економічне піднесення і ріст щільності населення. Площа селищ збільшується з 3–4 до 10–14 га, з'являється тенденція до їх "гнездового" розміщення. На поселеннях виникає цілий ряд майстерень, продовжує діяти Ботарський металургійний район, і одночасно у басейні р. Міц (Берегшурань-Берегово) починає функціонувати один з найбільших у Центральної Європи гончарних промислових районів.

Гончари району Міц спеціалізувались на виготовленні високоякісної сіроглиняної кераміки. Її характерною рисою є широке примінення різноманітного штампованого декору. З допомогою гребінки, зубчатого колесика і спеціальних фігурних штампів на поверхню мисок і глечиків наносилися геометричні фігури, зірочки, розетки, рослинний орнамент, пунктири і тому подібний декор.

Пошуки аналогій і вихідного центру виготовлення подібного типу посуду привели у провінцію Дакія. Тут, у її північній частині, в гончарних майстернях Пороліссуму, з II ст. н.е. було налагоджено товарне виробництво сіроглиняної штампованої кераміки¹⁸. Звідси вона поступала у північні райони вільних даків і далі, вглиб верхньотиських земель, де на основі взірців організовується її спеціалізоване виробництво з обпалюванням у печах римсько-провінційного типу¹⁹.

Функціонування великих ремісничих центрів, тим більше районів, було практично неможливе без належної системи обміну. Не тільки відокремлення ремесла від землеробства сприяло розвитку обміну і торгівлі, але і такий важливий фактор, як наявність різних екологічних зон. У долинних районах домінуючу роль відігравали землеробство і ремесла. Основна спеціалізація передгір'я – тваринництво. На місцевий ринок поступали сільськогосподарські продукти, вироби ремісників і сіль.

Багаті сировинні ресурси і розвиток товарного виробництва приводять до виділення у рамках Верхнього Потисся економічних районів (рис. 1). Вони характеризуються концентрацією залишків виробництва римських імпорту, значною кількістю знахідок монет (більше 4000) і щільністю населення. Перший район (гірська зона) охоплює межиріччя верхів'їв Горнада і Ториси, другий (передгірна зона) – Кошицьку котловину і басейн Бодрога, що прилягає до неї, третій (нилинна зона) – низів'я Боржави і четвертий (нилинна зона) – басейн середньої течії Самоша і Тура.

Певна етнічна стабільність, що склалася в регіоні, розпадається в період Маркоманських воєн (166–180 рр.). Це зв'язано з появою носіїв пшеворської культури, яка ідентифікується словацькими і угорськими ученими з варварськими племенами астингів²⁰. Їх присутність, в першу чергу, фіксується рядом ґрунтових поховань у супроводі зброї із різних пунктів регіону (Земплін²¹, Кекче, Апа, Арданово, Лесне та ін.²²). Судячи по інвентарю, це були добре озброєні кінні загони. Вторгнення з півночі носіїв пшеворської культури добре співпадає і з письмовими джерелами. Мається на увазі повідомлення Діо Кассія і Павсанія про появу вандалів-астингів на північному лімесі Дакії, де вони розгромили біля 170–171 рр. місцеві племена костобоків.

Не створивши компактного району проживання, вандали досить швидко піддалися асиміляції, про що свідчить прийняття ними місцевого поховального ритуалу (Земплін²³, Лесне²⁴, Братово²⁵). Не зовсім ясна їх роль у економічному піднесенні Верхнього Потисся пізньоримського часу. Не виключено, що маючи політичну силу вони могли відіграти консолідуючу роль в організації господарства і на певному етапі очолити місцеву племінну аристократію.

Таким чином, сучасний стан досліджень фракійських культурних формувань на території Верхнього Потисся свідчить про безперервний розвиток корінного населення принаймні на протязі тисячоліття. Цей період відповідає чотирьом взаємозамінюваним культурам: куштано-вицькій (VI–IV ст. до н.е.), латенській (III – середина I ст. до н.е.), дакійській (середина I ст. до н.е. – початок II ст. н.е.) і культурі карпатських курганів (II – початок V ст. н.е.). Кожна із них відображає певний етап соціально-економічного розвитку і взаємодії з чужорідними культурами.

Культурна єдність, яка склалася на протязі століть у Верхньому Потиссі, розпадається в період Великого переселення народів. Можна твердити, що з приходом у V ст. н.е. германських племен, місцеве населення було втягнуте у складний етнополітичний калейдоскоп Карпатської котловини, і це приводить до його зникнення з історичної арени ареалу.

Рис. 1. Поширення римських імпортів і розташування екологічних районів в Верхньому Потиссі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котигорошко В.Г. Хронология латенской культуры Верхнего Потисья // Проблемы истории та археологии давнього населення УРСР. Київ, 1989. – С. 105.
2. Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Grabfeldern im Karpatenbecken // PA. – 1982. – LXXIII. – S. 312–431.
3. Todorovic J. Kelti u jugoistočnoj Evropi. Beograd, 1968.
4. Zava V. Un cimitir celtic in nord-vestul României. Baia Mare, 1970. – 130 p.
5. Павловская А.И. Греция и Македония в эпоху длиннизма // История Европы. – М., 1988. – Т. 1. – С. 408.
6. Gasaj D., Macalova H. Keltske žiarové hroby z Valalikov-Kostian // NS. – 1987. – S. 247–262; Котигорошко В.Г. Уж. соч. – С. 105.
7. Sabo M. A keltak nyomában Magyarországon. Budapest, 1971. – Old. 17.
8. Lehoczky T. Adatok hazánk archaeologiaja különös tekintettel Közérmegyeire es környékére. Munkacs, 1912. – Old. 76–80.
9. Видзилья В.И., Вознесенская Г.А. и др. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). Киев, 1983. – С. 80–90.
10. Kolnikova E. Načrt problematiky keltskeho mincovnictva na Slovensku // SN. – 1984. – VIII. – S. 68.
11. Eisner J. Slovensko v pravku. Bratislava, 1933. – S. 192.
12. Ondrouch V. Nález keltskych, antickych a byzantskych minci na Slovensku. Bratislava, 1964. – S. 33, 65.
13. Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec. III i. e.n. – I e.n. in judetul Satu Mare – Catalog // SMSC. – 1981–1982. – V–VI. – P. 78.
14. Ibidem. – P. 78–80; Kolnikova E. Hromadný nález keltsko-dackych minci Ptúcia // SN. – 1980. – VI. – P. 93.
15. Kolnikova E. – SN. – 1980. – VI. – P. 23–94.
16. Котигорошко В.Г. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье // SA. – 1989. – 37. – С. 21–67.
17. Визначення монет проведено старшим науковим співробітником ІА САН (м. Нитра) Е. Колніковою.
18. Gudea N. Vasele ceramice, stampilate de la Porolissum // AMP. – 1980. – IV. – P. 111.
19. Henning J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u.Z. // ZfA. – 1977. – 11. – S. 193.

20. Kolník T. Prehľad a stav badania o dobe rimskej a sťahovaní národov // SA. – 1971. – 19. – S. 524–525; Bona I. Szabolcs – Szatmár megye régészeti emlékei I // Szabolcs-Szatmár megye Múemlékei. – Budapest, 1986. – 1. – Old. 61–66.
21. Budínský-Krička B., Lamiova-Schmiedlova M. A late 1st. century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplin // SA. – 1990. – 38. – P. 314–315, Tabl. 3.
22. Godlowsky K. "Superiores Barbari" und die Markomanenkriege im Lichte archaologischer Quellen // SA. – 1984. – 32. – Abb. 2.
23. Budínský-Krička V., Lamiova-Schmiedlova M. – Op.cit. – P. 314–315.
24. Budínský-Krička V. Východoslovenské mohyly // SA. – 1967. – 17. – S. 308–310.
25. Котлорощко В.Г. Курган первой половины III в. н.э. в с. Братово // СА. – 1979. – № 1. – С. 153–163.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- СА – Советская археология. Москва.
 AMP – Acta musei Porolissensis. Cluj-Naposa.
 HC – Historica Carpatica. Kosice.
 PA – Památky archeologicke. Praha.
 SA – Slovenska archeologia. Bratislava.
 SMSC – Satu Mare studii si comunicari. Satu Mare.
 SN – Slovenska numizmatika. Bratislava.
 ZfA – Zeitschrift für Archeologie. Berlin.

ІСТОРІЯ

